

HERMENEVS

NEGENENDERTIGSTE JRG. / No. 8 / AUGUSTUS 1968

Plinius en zijn brieven

Behalve in deze aflevering zullen, zo is de bedoeling, ook in een aantal volgende nummers van *Hermeneus* vertalingen van brieven van Plinius de Jongere verschijnen. Bij wijze van inleiding op die greep uit Plinius' brievenverzameling volgt hier een beknopt overzicht van zijn leven en werk. Het verloop van Plinius' leven en de feitelijke levensomstandigheden die de schrijver hebben omringd, zijn in dit verband inderdaad van zeer direct belang: ze vormen de vanzelfsprekende achtergrond waartegen de inhoud van de brieven is geplaatst, en herhaaldelijk verwijzen de brieven zelf er ook naar, indirect en aanduidenderwijze of expliciet.

Plinius de Jongere, geboren in het jaar 61 of 62 van onze jaartelling, stamt uit ouders die behoren tot welgestelde en hooggeplaatste families uit Comum, het huidige Como, prachtig gelegen aan het gelijknamige meer (vroeger: Lacus Larius). Zijn latere officiële naam, C. Plinius Caecilius Secundus, verwijst naar de adoptie door zijn — rijke — oom van moederszijde, de vermaarde studiosus en compiler C. Plinius Secundus, schrijver van de omvangrijke encyclopedische *Naturalis historia*. Om de in 61 of 62 geboren Plinius van zijn oom te onderscheiden, is de literatuurgeschiedenis gewoon, de neef aan te duiden met de bijnaam „Minor”, „de Jongere”.

De opleiding die Plinius Minor genoot, culmineerde in zijn hogere studies te Rome, waar hij o.a. het retorica-onderricht volgde van de grote kenner van onderwijs en letteren Quintilianus, auteur van de rijke en beroemde *Institutio oratoria*.

Aanzienlijke afkomst, zorgvuldige opvoeding, geërfd rijkdom, entourage van welwillende en waardevolle relaties, dit alles begeleidt Plinius met zijn eigen intellectuele en andere capaciteiten op zijn succesvolle maatschappelijke weg. Al zeer vroeg treedt hij op als advocaat voor het hof der *centumviri*, waar hij ook later nog vaak een

rol zal spelen. Zijn officiële carrière zoals wij die zich zien ontwikkelen verloopt voorspoedig, zowel onder de keizers Nerva en Traianus als onder hun voorganger Domitianus, die zelfs bij herhaling Plinius' candidatuur voor functies heeft gesteund.

Plinius was eerst o.a. *decemvir litibus iudicandis en tributnus militum*, later klom hij over het ambt van *quaestor* en *tribunus plebis* op tot dat van *praetor*, hij bekleedde de *praefectura aerari militaris* en de *praefectura aerari Saturni*, werd *consul* (in het jaar 100), verwierf de waardigheid van augur, en, wat belangrijker was, vervulde de functie van *curator alvei Tiberis et riparum et cloacarum urbis*, en werd tenslotte als speciale afgezant en gemachtigde van de keizer naar Bithynia gezonden, waar hij werkte als *legatus pro praetore provinciae Ponti et Bithyniae consulari potestate* (ongeveer in 110).

Met betrekking tot Plinius' dood kennen we geen details; waarschijnlijk stierf hij in Bithynië, en vóór zijn heer Traianus. Hoewel meer dan eens gehuwd, liet hij geen kinderen na.

Als pleiter en redenaar genoot Plinius een aanzienlijke reputatie; strevend naar groter en blijvender roem. echter dan door het feitelijk optreden als orator alleen te verwerven was, werkte hij meermalen eens gehouden redevoeringen zorgvuldig uit, onderwierp ze aan de critiek van zijn vrienden, droeg ze voor op declamatie-bijeenkomsten, de zogenaamde *recitationes*, en publiceerde ze. Aan redes in boekvorm van Plinius' hand bezitten we nog slechts zijn zwaar retorische *Panegyricus* op Traianus, de herziene versie van de dankrede aan de keizer, door Plinius overeenkomstig de traditie uitgesproken bij gelegenheid van zijn consulaat.

Ook op ander literair gebied dan dat der welsprekendheid bewoog Plinius zich. Zo weten we, dat hij o.a. gedichten vervaardigde. Daarvan is echter bijna alles verloren gegaan. Er zijn geen objectieve aanwijzingen, dat de kunst hiermee een rampzalig verlies heeft geleden.

Wel hebben we een door Plinius zelf samengestelde, originele verzameling van negen boeken *Epistulae*, samen bijna 250 brieven van zijn hand aan familieleden, vrienden en bekenden. Verder bezitten we nog meer dan 100 brieven uit de correspondentie, gewisseld tussen Plinius en keizer Traianus, vooral in verband met het bestuur van Bithynië; als tiende boek heeft men ze later aan de verzameling *Epistulae* toegevoegd.

In de negen boeken van Plinius' collectie is de ordening van de afzonderlijke brieven zeker niet geschied op basis van hun chronologie; in grote lijnen volgen de boeken zelf echter elkaar wèl chronologisch op. Naar hun inhoud zijn de brieven daarbij zeker in hoofdzaak te

plaatsen in de jaren 96 tot 108, dus in ieder geval in de tijd dat Plinius reeds duidelijk een man van aanzien was geworden. De publicatie zal in gedeelten zijn geschied.

Aan de stijl van de brieven en aan de compositie in het algemeen is duidelijk grote aandacht besteed. Binnen de boeken is gezorgd voor een prettige afwisseling van onderwerpen. De brieven zelf zijn in beginsel niet te omvangrijk, concentreren zich meest op één thema, benaderen dat onderwerp op levendige en directe wijze, en passen zich ook in de hantering van het taalmateriaal in vele opzichten op aangename wijze aan aan de eisen van eenvoud die worden gesteld door het literaire genre dat ze vertegenwoordigen. Dat de toon desondanks nog al eens iets gekunstelds en geaffecteerds krijgt, hangt ongetwijfeld samen met het feit, dat de stijl der brieven zeer bestudeerd is, product van de zorgvuldige arbeid van een orator en literator die het niet kan laten, zijn mededelingen te polijsten, en door middel van woordkeuze en constructie effecten na te jagen. Van de invloed der literaire traditie, maar vooral van het streven naar originaliteit en sierlijkheid wordt de echte eenvoud het slachtoffer. Opmerkelijk is niet in de laatste plaats Plinius' zucht — en de Latijnse taal zelf stimuleert hem hierin in aanzienlijke mate — tot het creëren van fraaie parallellen en spitse antithesen, waarin overigens de schone schijn niet altijd door strenge logica behoeft te worden gedekt. Terwijl Plinius herhaaldelijk blijkt geeft van zijn grote bewondering voor Cicero, verschilt hij als briefschrijver aanmerkelijk van deze auteur: zijn de brieven van Cicero voornamelijk directe, levensechte uitingen van de ene persoon tot de andere, de brieven van Plinius doen zich meer voor als verzorgde miniaturen, als verfijnde, nauwgezet gecomponeerde en afgewerkte literaire schetsen. De brieven zijn duidelijk geschreven met de gedachte aan groter verspreiding, of minstens voor zulk een doel herschreven en bijgewerkt. De brieven van het tegenwoordige tiende boek, de briefwisseling tussen Plinius en Traianus, maken in hun geheel een veel zakelijker en minder artificiële indruk; voor deze hoeft men zeker geen directe literaire oogmerken aan te nemen.

Interessant is Plinius' brievenverzameling vooral door het gevarieerde en levendige beeld dat ze geeft van het leven in het Romeinse keizerrijk van ongeveer een eeuw na Christus. Men krijgt allerlei informatie op velerlei gebied, vanuit het standpunt van een ontwikkelde, actieve en veelzijdig geïnteresseerde Romein uit een aanzienlijk milieu, met een niet onbelangrijke plaats in het sociale verkeer van

het Rome van die tijd, en helemaal in die tijd en in die sfeer passend. Politiek, maatschappelijk verkeer, natuur, rechtspraak, geschiedenis, architectuur, economie komen aan bod; Plinius spreekt over zijn literaire bezigheden, geeft portretten van tijdgenoten, vermeldt anecdotes uit het dagelijkse leven, beschrijft landgoederen, vertelt over de uitbarsting van de Vesuvius, geeft verslagen van processen, doet aanbevelingen, verzendt gelukwensen, vraagt vanuit Bithynië instructies aan de keizer (o.a. in verband met de Christenen die hij daar aantreft), etc. Onder de namen van degenen aan wie zijn brieven zijn gericht, vindt men die van verschillende interessante personen; op literair gebied zijn vooral te noemen de namen van Suetonius en Tacitus. Plinius zelf komt uit zijn brieven te voorschijn als een erudiet, beschaafd en beminlijk man met plichtsbesef en sociaal gevoel, en daarnaast een merkwaardig naïeve, wat pedante ijdelheid.

Aan literatuur over Plinius en zijn brieven zij hier speciaal genoemd, naast de betreffende artikelen in handboeken en lexica meer in het algemeen, het nieuwe commentaar op alle brieven van Plinius van A. N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford 1966. Hier kan men over allerlei aspecten verdere literatuur vinden. Het werk bevat een zeer uitvoerige en diepgaande inleiding, waarvan bij de samenstelling van dit artikel mede een dankbaar gebruik is gemaakt. Een recente tekst-editie is die van R. A. B. Mynors, *C. Plinii Caecili Secundi Epistularum libri decem*, Oxonii 1963; deze ligt ten grondslag aan de vertalingen die volgen.

Nijmegen,
Edisonstraat 21

F. J. P. VERBRUGGE

De Epistulae I, 1 en IX 22 staan hiernaast, in vertaling weergegeven.

Vertaling: F. J. P. VERBRUGGE

A. G. VERDENIUS 1

¹ In de volgende afleveringen van Hermenevs zal de vertalingen van brieven van Plinius worden voortgezet.

Brief van Plinius aan Septicius (Clarus).

Al vaak heb je er bij me op aangedrongen om die brieven waaraan ik bij het schrijven wat extra zorg mocht hebben besteed, te verzamelen en uit te geven: wel, ik heb ze nu verzameld, niet in chronologische volgorde (het was immers niet mijn bedoeling een geschiedwerk te leveren), maar zo als ze me achtereenvolgens in handen kwamen. Blijft slechts te hopen, dat jij geen spijt krijgt van je advies, ik niet van mijn volgzzaamheid. In dat geval immers zal het resultaat zijn, dat ik de brieven die nu nog veronachtzaamd liggen ga opzoeken, en die ik hierna nog mocht schrijven niet zal achterhouden. Het ga je goed.

Brief van Plinius aan Sabinus

Daar doe je me een plezier mee, datje niet alleen heel veel brieven van mij verlangt, maar dan ook nog heel uitvoerige; dat ik in dezen wat karig ben geweest, komt deels omdat ik jou bij je drukke werkzaamheden wilde ontzien, deels omdat ik zelf danig in beslag genomen werd door overwegend onbenullige bezigheden, die tegelijk de geest geheel voor zich opeisen en hem afstompen. Bovendien deed zich ook geen stof voor om meer te schrijven. De omstandigheden immers waarin wij verkeren zijn niet dezelfde als die van Marcus Tullius¹, die je ons tot voorbeeld stelt. Hij had namelijk zowel de beschikking over een buitengewoon overvloedig talent als ook, geheel in overeenstemming met dat talent, over onderwerpen, niet alleen van allerlei aard, maar ook van groot belang, en dit in de meest ruime mate; wat ons betreft, binnen welk een enge grenzen wij opgesloten zitten, is je ook zonder dat ik het zeg al wel duidelijk; of we moesten je al brieven willen sturen die thuis horen in de retorica-les en om zo te zeggen rieken naar de studeerkamer. Maar niets achten wij minder op zijn plaats, wanneer we denken aan dat leven van jullie onder de wapenen, aan het verblijf in het kamp, dat wil dus zeggen aan hoorns en trompetten en zweet en stof en brandende zon. Ziehier dan, dunkt me, een geldig excuus, waarvan ik echter betwijfel of ik wel wil dat het door jou geaccepteerd wordt. Het is immers een bewijs van de hoogste genegenheid, te weigeren genoeg te nemen met korte brieven van je vrienden, ook al weet je dat voor hen daartoe afdoende redenen aanwezig zijn. Het ga je goed.

¹ Cicero.

Plinius minor en Tacitus

Tijdens de eeuwwisseling, 100 n. Chr., telde de Romeinse maatschappij onder haar leden twee mannen, die beide een eervolle plaats innemen in de literatuur: Plinius minor en Tacitus.

Beiden behoorden tot de hogere kringen: van vaderszijde was Plinius Minor een lid van de aristocratische Romeinse familie der Caecilii, zijn moeder en zijn oom behoorden tot de ridderstand; Tacitus was lid van een familie, die tot de ordo equester behoorde, zijn vader was waarschijnlijk de procurator van Belgica, waarover Plinius maior spreekt¹. Nadat de beide mannen, Plinius minor en Tacitus, reeds grote bekendheid hadden verworven als redenaar, bekleedden zij door de gunst der keizers het consulaat: Tacitus in 97 onder Nerva en Plinius in 100 onder Traianus. Ofschoon beider levensloop vrijwel parallel verliep, bezaten zij een geheel verschillend karakter en liep beider natuurlijke aard ver uiteen. Uit de gegevens, die de tijd voor ons nog bewaarde, blijkt, dat er relatie tussen hen heeft bestaan. Wij stellen ons voor deze verhouding tussen Plinius minor en Tacitus meer van nabij te bezien².

Een voorbeeld van ambtelijke samenwerking tussen Plinius en Tacitus vinden wij, II, 11, in een zeer lange brief van Plinius aan Arrianus. Deze leefde rustig op zijn landgoed buiten Rome, maar heeft toch belangstelling voor hetgeen er in de stad, en vooral in de senaat, geschiedt. De vroegere proconsul, Marius Priscus, was door de Africanen aangeklaagd wegens wanbestuur van zijn provincie en wegens ernstige misdaden. Plinius en Tacitus kregen samen de opdracht de provincialen iuridisch bij te staan. Het proces werd gevoerd voor de senaat, onder leiding van de keizer zelf, duurde drie dagen en eindigde met de veroordeling van Priscus in Januari, 100. Omdat de beschuldigde gevraagd had, dat een commissie van rechters zou worden benoemd, beschouwden Plinius en Tacitus het als hun plicht de senaat er opmerkzaam op te maken, dat dergelijke grote en wrede misdaden

¹ Plin, N.H. VII, 76, „ipsi . . . vidimus eadem ferme omnia . . . in filio Comelii Taciti, equitis romani Belgicae Galliae rationes procurantis.”

² Als voornaamste bron zijn wij aangewezen op de verzameling Brieven, die wij van Plinius bezitten. Wij citeren volgens de uitgave: C. Plini Caecilii Secundi, Epistularum libri novem; Epistularum ad Traianum liber; Panegyricum. M. Schuster, Teubner, Leipzig 1933. Zie over de Tarieven van Plinius ook in dit nummer blz. 253.

de bevoegdheden van een commissie te buiten gingen¹. Op voorstel van de consul designatus, Iulius Ferox werd door de senaat een *compromis* aanvaard tussen beide partijen². Ofschoon Plinius meermalen in de senaat had gesproken en, zoals hij ons vertelt, nergens een aandachtiger gehoor vond, is hij nu voor zijn spreekbeurt erg nerveus. Eenmaal begonnen met zijn *requisitoir* weet hij echter niet van ophouden en spreekt bijna vijf uren aan één stuk! Met groot welgevallen vertelt hij, dat de keizer vol aandacht naar hem luisterde en meermalen hem vermaande zijn stem en zijn longen te sparen. Wij vrezen, dril Plinius deze beleefde, keizerlijke wenk niet goed heeft begrepen!³ De volgende dag sprak *Salvius Liberalis* ter verdediging van *Marius Priscus*. *Cornelius Tacitus* diende hem van repliek en sprak „op zeer welsprekende wijze en met de waardigheid, die zijn stijl bijzonder kenmerkt”⁴. Wanneer *Cornutus Tertullus*, consul designatus, op de derde dag van het proces zijn mening heeft gegeven over het vonnis, dat geveld diende te worden, voegt hij er lovende woorden aan toe voor de beide advocaten van de *Africani*: „omdat ik en Tacitus op zorgvuldige, moedige wijze de iuridische bijstand hadden verleend, was de senaat van mening, dat wij aldus waren opgetreden als beantwoordde aan de ons opgedragen taak”⁵. Plinius beëindigt het lange epistel met de bedreiging, dat hij voortaan slechts heel korte briefjes zal schrijven, tenzij hij even uitvoerige inlichtingen zal ontvangen over de fruitbomen, de wijngaarden en de schapen van *Arrianus*⁶.

Niet alleen op ambtelijk gebied, ook op litterair terrein bestond er samenwerking tussen Plinius en Tacitus. In de eveneens zeer lange brief I, 20, gericht aan Tacitus, vraagt Plinius naar Tacitus' opvatting betreffende een voor hem belangrijke kwestie: dient een redevoering voor het gerecht of over politieke zaken kort of lang te zijn? Meermalen heeft hij over dit probleem gedisputeerd met een „geleerd en deskundig man”, die de voorkeur gaf aan beknoptheid. Plinius echter vindt een korte redevoering slechts op haar plaats, „wanneer

¹ II, 11, 2: „ego et Cornelius Tacitus, adesse provincialibus iussi, existimavimus fidei nostrae convenire notum senatui facere exeesis Priscum immanitate et saevitia crimina, quibus dari iudices possent.

² II, 11, 5—6.

³ II, 11, 10—16.

⁴ II, 11, 17—18: „respondit Cornelius Tacitus eloquentissime et, quod eximum orationi eius inest, σεμνῶς;.

⁵ II, 11, 19: „(Cornutus Tertullus) in fine sententiae adiecit, quod ego et Tacitus iniuncta advocacione diligenter et fortiter functi essemus, arbitrari senatum ita nos fecisse, ut dignum mandatis partibus fuerit”.

⁶ II, 11, 25.

de behandelde kwestie dit toelaat”¹. Zelf voelt hij meer voor een zeer uitvoerige uiteenzetting. Uit II, 11, weten wij reeds, hoe hij dit ook in de praktijk bracht! Plinius verdedigt en verduidelijkt zijn mening heel breedvoerig en vraagt dan op het einde van de brief naar het gevoelen van Tacitus. Werkelijk een staaltje van eerbiedige hoogachting en ijdele zelfbewustheid, die alleen voor bewijzen en niet voor gezag, zelfs niet dat van Tacitus, wenst te capituleren!:

„Dit is tot op heden mijn mening, die ik zal wijzigen, wanneer gij het er niet mee eens zijt; maar leg a.u.b. duidelijk uit, waarom gij er anders over denkt. Want ofschoon ik voor uw gezag dien te wijken, toch meen ik, dat het juister is in zulk een belangrijke kwestie mij te buigen voor een verstandelijke redenering dan voor gezag. Daarom, wanneer gij meent, dat ik mij niet vergis, schrijf dat dan in een brief, zo kort als gij wilt, maar in alle geval schrijf het (want gij zult mijn mening bevestigen); wanneer gij gelooft, dat ik mij vergis, maak dan maar een heel lange brief klaar”²

Het antwoord van Tacitus bezitten wij helaas niet.

Uit de correspondentie blijkt, dat Plinius en Tacitus elkaar hun werk toezonden ter beoordeling. Welke boeken of redevoeringen kritisch door beiden werden gelezen, weten wij niet. Plinius kende Tacitus hoofdzakelijk als redenaar; van de grote historische werken van Tacitus zijn de *Historiae*, gepubliceerd tussen 104—109, hem zeker bekend geweest; de *Annales*, 115—117, volgden pas na Plinius’ overlijden.

Een aardig, kort briefje van Plinius vinden wij VIII, 7. Tacitus heeft een boek gezonden „ut discipulo discipulus”, „als een leerling aan een leerling”. Plinius beschouwt echter Tacitus als „leraar” en zichzelf als een „leerling”, en dan nog wel een leerling, die steeds maar vakantie houdt en nu door zijn leraar weer aan het werk wordt gezet.³ Maar dan besluit hij zijn briefje:

„toch zal ik maar als leraar optreden en ten opzichte van uw boek het recht uitoefenen, dat gij mij hebt gegeven, en dat met des te meer vrijheid, omdat ik voorlopig niet van plan ben U iets te sturen van mijn werk, zodat gij U daarop zoudt kunnen wreken”.⁴

¹ I, 20, 1: „frequens mihi disputado est cum quodam docto homine et perito. 2: „quam (brevitatem) ego custodiendam esse confiteor, si causa permittat”.

² I, 20, 24—25: „haec est adhuc sentenda mea, quam mutabo, si dissenseris tu; sed plane, cur dissendas, explices rogo. quamvis enim cedere aucto ritati tuae debeam, rectius tamen arbitror in tanta re ratione quam auctoritate superari. proinde, si non errare videor, id ipsum quam voles brevi epistula, sed tamen scribe (confirmaris enim iudicium meum); si errare, longissimam para”.

³ VIII, 7, 1.

⁴ VIII, 7, 2: „sumam tamen personam magistri exseramque in librum tuum ius, quod dedisti, eo liberius, quod nihil es meis interim missurus sum tibi, in quo te ulciscaris”.

In VII, 20, vinden wij een schrijven, eveneens aan Tacitus gericht. Plinius heeft het boek van Tacitus gelezen en zo zorgvuldig mogelijk van critische aantekeningen voorzien. Immers, hij is gewoon de waarheid te zeggen, en Tacitus hoort die graag „want niemand verdraagt met meer geduld een berisping dan hij, die het meest verdient geprezen te worden”. Plinius verwacht nu zijn eigen boek terug met de opmerkingen van Taciuis¹. Als het nageslacht enige belangstelling voor hen beiden zal hebben, zal overal gesproken worden over hun samenwerking.² Reeds als jonge man verlangde hij „weliswaar op verre afstand, maar toch zo dicht mogelijk” bij Tacitus te zijn en hij hoopte, dat het nageslacht hem die plaats ook zou toewijzen³. Hij is blij, dat zij beiden, wanneer er gesproken wordt over litteratuur, tesamen worden genoemd, dat de een terstond aan de ander doet denken; ja, zelfs wijst men in testamenten aan beiden even grote legaten toe!⁴ Inderdaad, wel een reden voor Plinius om tevreden te zijn. Met een opwekking om de hartelijke samenwerking voort te zetten, sluit de brief.⁵

Een andere vorm van samenwerking tussen beide mannen ligt op historisch gebied. Kort na 100 was Tacitus bezig met zijn *Historiae*, die de geschiedenis behandelen van 69—96. In verband hiermede vroeg hij Plinius om gegevens aangaande de dood van zijn oom, Plinius maior, die omgekomen was bij de uitbarsting van de Vesuvius op 24 Aug. 79. Plinius geeft deze inlichtingen VI, 16, en daarna vraagt Tacitus ook naar het wedervaren van Plinius' moeder en van Plinius zelf bij de ramp. Ook hierop antwoordt Plinius in een lange brief, VI, 20. Op welke wijze Tacitus van deze gegevens gebruik heeft gemaakt, is ons niet bekend, omdat dit deel van de *Historiae* niet bewaard is gebleven. Beide brieven zijn geschreven omtrent het jaar 105. Het is interessant uit deze correspondentie te lezen, welke hoge waardering Plinius voor Tacitus als schrijver heeft en hoe hij reeds als jonge man het pedante, maar toch ook echt goedge karakter bezat van de latere Plinius.

¹ VII, 20, 1—2: „neque enim ulli patientius reprehenduntur, quam qui maxime laudari merentur”.

² VII, 20, 2—3: Plinius moet natuurlijk heel bescheiden zijn tegenover zijn grote vriend: „erit rarum et insigne duos homines . . . non nullius in litteris nominis (cogor enim de te quoque parcius dicere, quia de me simul dico), alterum alterius studia fovisse”.

³ VII, 20, 4: „tibi „longo sed proximo intervallo” et esse et haberi concupiscebam” (vgl. Verg. *Aeneis*, V, 320).

⁴ VII, 20, 5—6: Zijn Tacitus-ideaal vermeldt Plinius nog eens: „nam mini primus qui a te proximus”.

⁵ VII, 20, 7.

Gaarne wil Plinius aan het verzoek van Tacitus voldoen; hij ziet er wel tegenop zich al die nare gebeurtenissen weer in de herinnering terug te roepen, maar evenals Aeneas: „ik zal maar beginnen”¹ De belevenissen van zijn moeder en van zichzelf acht hij geen waardige stof voor een geschiedkundig werk; hij veronderstelt, dat Tacitus de brief wel met belangstelling zal lezen, maar er niets van zal overnemen.² De eerste brief, VI, 16, over zijn oom acht hij wel van historisch belang. Tacitus zal wel een keuze doen uit de aangeboden stof. Plinius verzekert, dat hij zoveel mogelijk alles naar waarheid heeft beschreven.³

Uit deze correspondentie, vooral uit VI, 16, blijkt vooreerst duidelijk, welk een hoge gedachte Plinius heeft van Tacitus' talent als schrijver. De litteraire weergave door Tacitus zal aan de dood van zijn oom een eeuwige roem verschaffen; al zal men hem niet vergeten, al is hij gestorven „terwijl hij altijd zal blijven leven”; al heeft zijn oom zelf zeer vele, blijvende werken geschreven, toch „de eeuwigheid van uw geschriften zal veel bijdragen tot zijn blijvende herinnering”. Zijn oom behoort tot de meest gelukkige mensen, die daden mochten verrichten, die waard zijn beschreven te worden, en tevens boeken schreven, die verdienen gelezen te worden. Door zijn eigen boeken en door de geschiedkundige werken van Tacitus zal Plinius maior tot die uitverkorenen behoren.⁴

Sinds de laatste jaren van de republiek was, vooral door het voorbeeld van Asinius Pollio, het houden van „voorlezingen” voor een select publiek langzamerhand een mode-verschijnsel geworden onder de hogere standen. Plinius in zijn pedanterie deed van ganser harte

¹ VI, 16, 1: „petis, ut tibi avunculi mei exitum scribam, quo verius tradere posteris possis. gratias ago. VI, 16, 3: „quo libentius suscipio, depono etiam, quod iniungis”. VI, 20, 1: „als te adductum litteris quas exigenti tibi de morte avunculi mei scripsi, cupere cognoscere, quos ego Miseni relictus . . . non solum metus, verum etiam casus pertulerim”. quamquam animus meminisse horret, . . . incipiam”. (Verg. Verg. Aen. 11 II, 12—13).

² VI, 20, 20: „haec nequaquam historia digna non scripturam leges, et tibi, scilicet qui requisisti, imputabis, si digna ne epistula quidem videbuntur”.

³ VI, 16, 22: „unum adiciam, omnia me, quibus interfueram, quaeque statim cum maxime vera memorantur, audieram, persecutum. tu potissima excerpes”. Ondanks de goede wil van Plinius mogen wij echter niet vergeten dat beide brieven zijn geschreven ongeveer 25 jaar na de catastrofe.

⁴ VI, 16, 1—3: wij kunnen ons moeilijk weerhouden heel deze mooie passage te citeren: „video morti eius, si celebratur a te, immortalem gloriam esse propositam. quamvis enim pulcherrimarum clade terrarum, ut populi ut urbes, memorabili casu, quasi semper victurus occiderit, quamvis ipse plurima opera et mansura condiderit, multum tamen perpetuitati eius scriptorum tuorum aeternitas addet. equidem beatos puto, quibus deorum munere datum est aut facere scribenda aut scribere legenda, beatissimos vero, quibus utrumque. horum in numero avunculus meus et suis libris et tuis erit”.

mee; het blijkt wel dat hij het decadente karakter van deze „recitationes” volstrekt niet doorzien heeft.¹ Opvallend is nu, dat Plinius in dit verband zich nooit op Tacitus beroept, hem in geen enkele kwestie om raad vraagt, ja, hem zelfs niet vermeldt. Wij hebben sterk de indruk, dat Tacitus niet veel op had met deze mode en terecht meende zijn kostbare tijd beter te kunnen besteden. Gezien Tacitus’ ernstig karakter en geniale litteraire begaafdheid verwondert deze houding ons geenszins.

Het blijkt, dat beide mannen ook op ander gebied dan de reeds besproken terreinen elkaar vriendendiensten bewijzen. In IV, 13, schrijft Plinius aan Tacitus, dat hij aan zijn geboorteplaats Como een geldelijke gift heeft geschonken, teneinde de ouders in staat te stellen zelf een school te stichten voor hun kinderen, zodat deze in hun eigen woonplaats „middelbaar onderwijs” kunnen volgen. Hij vraagt Tacitus nu om onder zijn vele „studenten” eens rond te zien naar geschikte leraren, die men zou kunnen aantrekken; de definitieve benoeming echter blijft voorbehouden aan de ouders zelf. Ook hier blijkt weer, welke hoge achting Plinius voor Tacitus heeft:

„Ik verzoek U dan en, gezien het belang van de kwestie, vraag ik U dringend, dat gij onder het grote aantal van de leergierigen, die zich uit bewondering voor talent rondom U verzamelen, eens rondkijkt naar leraren, opdat wij die zouden kunnen aantrekken”.²

Uit een kort briefje, VI, 9, weten wij, dat ook Tacitus op zijn beurt Plinius’ hulp inroept. Tacitus beveelt een zekere Iulius Naso aan als sollicitant voor een of ander officie. Op vriendelijke, elegante manier wijst Plinius deze kandidaat af en vraagt andere personen voor te stellen. Dan zal hij het verzoek van Tacitus gaarne steunen.³

Wij hebben reeds vermeld, dat Plinius Tacitus vooral kende als redenaar en hem als zodanig zeer hoog achtte.⁴ Zijn bewondering voor de geschiedschrijver Tacitus is van later datum. Gezien de ijdelheid van Plinius verbaast het ons allerminst, dat hij óók een mooi plaatsje wenst in Tacitus’ werk. De brief, VII, 33, doet ons direct den-

¹ „Recitationes”: zie I.13; VI. 17; VII. 17; IX,34.

² IV, 13, 10: „iniungo autem et pro rei magnitudine rogo, ut ex copia studiosorum, quae ad te ex admiratione ingenii tui convenit, circumspicias praeceptores, quos sollicitare possimus”.

³ VI, 9, 2: „tu tamen censeo alios roges; ego precum tuarum minister, adiutor, particeps ero”.

⁴ Zie o.a. ook II, 1, 6, in een brief aan Romanus: Tacitus hield de lijkrede bij de staatsbegrafenis van Verginius Rufus: „laudatus est a consule Cornelio Tacito; nam hic supremus felicitati eius cumulus accessit, laudator eloquentissimus.”

ken aan de beruchte brief van Cicero aan L. Luceius.¹ Tesamen met Herrenius Senecio was Plinius door de senaat als iuridische bijstand toegewezen aan de provincie Baetica tegen Baebius Massa. Na de veroordeling van Massa had de senaat besloten beslag te leggen op diens goederen. In verband met allerlei verwickelingen die hiermede samenhangen, had Plinius tot de consuls een woord gezegd, dat direct insloeg, later druk werd besproken en waarvoor hij zelfs een schriftelijke gelukwens van Nerva ontving! Natuurlijk zal het feit aan de opmerksaamheid van Tacitus niet ontsnappen, het staat immers in de officiële Acta Senatus. Maar Plinius zal het zelf vertellen:

„opdat gij des te meer moogt geloven, dat het mij aangenaam zal zijn, indien door uw talent en uw getuigenis luister wordt bijgezet aan mijn daad, die des te meer bijval vond, naarmate het gevaar groter was”² (het gebeurde nl. onder de regering van Domitianus)

Het slot van deze brief nu doet ons sterk denken aan het verzoek van Cicero aan Luceius, ofschoon Plinius zijn verlangen op minder onbescheiden en meer elegante wijze naar voren brengt:

„Hoe het ook met deze feiten gesteld moge zijn, gij zult ze meer bekend maken, groter schittering verlenen en een grotere belangrijkheid schenken; ofschoon ik niet verlang, dat gij de grenzen van de werkelijke gebeurtenissen overschrijdt. Want de geschiedschrijving moet zich enerzijds niet begeven buiten de waarheid, en anderzijds voor daden, die eervol verricht zijn, is de waarheid voldoende”.³

Tacitus zal als goed verstaander de vingerwijzing heus wel begrepen hebben. Of hij inderdaad en op welke manier hij eventueel deze wenk van Plinius heeft gevolgd, kunnen wij niet meer nagaan. Wij moeten Plinius echter de eer geven, dat hij een juiste kijk heeft gehad op de onsterfelijke waarde van Tacitus' geschiedkundige werken, en wij nemen het hem dan ook niet al te kwalijk, dat hij er eerlijk voor uitkomt ook zelf daarvan te mogen profiteren.⁴

¹ Cicero, Ad Fam. V, 12.3:

Cicero verzoekt Luceius zijn daden te beschrijven, en onbeschaamd (hij gebruikt dit woord zelf!) vraagt hij om geschiedvervalsing: „sed tamen, qui semel verecundiae finis transierit, eum bene et naviter oportet esse impudentem. Itaque te plane etiam atque etiam rogo, ut et ornas ea (scl. facta mea) vehementius etiam quam fortasse sentis, et in eo leges historiae negligas”.

² VII, 33, 3: „demonstro ergo, quamquam diligentiam tuam fugere non possit, cum sit in publicis actis, demonstro tamen, quo magis credas iucundum mihi fururum, si factum meum, cuius gratia periculo crevit, tuo ingenio, tuo testimonio ornaveris”.

³ VII, 33, 10: „haec, utcumque se habent, notiora, clariora, maiora tu facies quamquam non exigo, ut excedas actae rei modum. nam nec historia debet egredi veritatem, et honeste factis veritas sufficit”.

⁴ VII, 33, 1: „auguror, nec me fallit augurium, historias tuas immortales futuras; quo magis illis (ingenue fatebor) inseri cupio”.

Met gegronde redenen mogen wij aannemen, dat de tijdgenoten, zolang Plinius leeft, de beide mannen op litterair gebied dis gelijkwaardig beschouwden. Zij kenden hen immers in die jaren hoofdzakelijk als redenaars. Plinius schrijft dan ook aan Tacitus als een geconstateerd feit:

„daarom verheug ik mij des te meer, dat, wanneer er gesproken wordt over litteraire arbeid, wij tesamen worden genoemd, en dat men direct aan mij denkt, wanneer met over U spreekt”.

Uit IX, 23, blijkt, dat Tacitus zelf Plinius in die overtuiging bevestigde. Tacitus vertelde, aldus schrijft Plinius aan Maximus, dat bij de laatste circusspelen een Romeins ridder naast hem zat. Na allerlei gesprekken over litteraire onderwerpen vroeg deze: „komt U uit Italië of uit de provincie?” Tacitus antwoordde: „U kent mij, en wel uit mijn litteraire arbeid”. Hierop vroeg de man: Zijt U Tacitus of Plinius?”² Natuurlijk was Plinius erg blij met die gelijkstelling; zij deed hem meer goed dan alle lof van de centumviri en de senatoren.³ In dezelfde brief geeft Plinius een ander bewijs van zijn bekendheid als litterator, al wordt in dit geval Tacitus niet vermeld. Enige dagen geleden dineerde Plinius met Fadius Rufinus. Aanwezig was ook een stadgenoot van Rufinus, die juist op die dag voor de eerste maal in Rome was gearriveerd. Rufinus op Plinius wijzend vroeg hem: „Kent gij deze man?” Vervolgens vertelde hij veel over de litteraire werkzaamheid van Plinius, en daarop volgde prompt het antwoord „Hij is Plinius”⁴

Geen wonder, dat Plinius, zowel voor zichzelf als voor Tacitus, de belangstelling opeist van het nageslacht.

„Of de mensen van latere tijden zich om ons zullen bekommeren, weet ik niet; maar zeker verdienen wij enige belangstelling, ik zeg niet voor ons talent (want dat is hoogmoedig) maar voor onze ijver, inspannende arbeid en onze eerbied voor het nageslacht”.⁵

1 VII, 20, 5: „quo magis gaudeo, quod, si quis de studiis sermo, una nominamur, quod de te loquentibus statim occurro”.

2 IX, 23, 2: „narrabat (scil. Tacitus) sedisse secum circensibus proximis equitem romanum. hunc post varios eruditosque sermones requisisse „Italicus es an provincialis” ? se respondisse: „nosti me, et quidem ex studiis”. ad hoc illum: „Tacitus es an Plinius?”

3 IX, 23, 1—2.

4 IX, 23, 4: „accidit aliud ante pauculos dies simile, recumbebat mecum vir egregius, Fadius Rufinus, super eum municipes ipsius, qui illo die primum venerat in urbem; cui Rufinus demonstrans me: „vides hunc?” multa deinde de studiis nostris, et ille: „Plinius est”, inquit.

5 IX, 14, 1: posteris an aliqua cura nostri, nescio; nos certe meremur, ut sit aliqua, non dico ingenio (id enim superbum), sed studio, et labore et reverentia posterorum”.

Twee aardige, gemoedelijke briefjes aan Tacitus vinden wij I, 6, en IX, 10. Plinius schrijft ¹ dat hij op jacht is geweest en drie prachtige everzwijnen heeft gevangen. Hij hoort Tacitus bij die mededeling al lachen: stel je voor, Plinius en everzwijnen vangen! Maar het is heus waar, al heeft Plinius het zich gemakkelijk gemaakt:

„ik zat bij de netten; vlak bij mij lag niet een jachtspriet of een lans, maar een schrijfstift en een schrijftafeltje; ik dacht over iets na en maakte aantekeningen om, wanneer ik met lege handen zou thuis komen, mijn notitieboekje toch vol mee terug te brengen”²

Onwillekeurig denken wij aan de jonge Plinius tijdens de ramp van de Vesuvius, toen hij ondanks hevige aardschokken een boek van Titus Livius vroeg, en las, alsof het rustig was³. Hij geeft Tacitus de raad om, als hij op jacht gaat, niet alleen zijn ransel en veldfles mee te nemen, maar ook zijn schrijfbehoeften: „gij zult ondervinden, dat Minerva even goed over de bergen dwaalt als Diana”.⁴

Het schijnt, dat Tacitus in zijn antwoord heeft aangeraden Minerva en Diana dan maar gelijkelijk te eren. Plinius schrijft hem later, dat hij dit graag zou doen, maar nu gaat het helaas niet: „zo’n grote schaarste heerst er aan everzwijnen”. Hij zal zich dus maar beperken tot de dienst van Minerva, maar ook deze gaat hem niet goed af op een warme zomerdag.⁵ Onderweg in zijn reiswagen en op zijn landgoed heeft hij wel iets aan litteratuur kunnen doen, maar het was van nul en generlei waarde. Een paar korte toespraken heeft hij ook nog gereviseerd, maar dat werk trekt hem helemaal niet.⁶

Een ogenblik moeten wij ons nog bezighouden met de verhouding van Plinius en Tacitus tot de toentertijd moderne stoïcijnse „heiligen”:

¹ I, 6, 1.

² I, 6, 1: „ad retia sedebam: erat in proximo non venabulum aut lancea, sed stilus et pugillares; meditabar aliquid enotabamque, ut, si manus vacuas, plenas tamen ceras reportarem”.

³ VI, 20, 2—5: „posco librum Titi Livi et quasi per otium lego atque etiam, ut coepero, excerpo”.

⁴ I, 6, 3: „proinde, cum venabere, licebit auctore me ut panarium et lagunculam sic etiam pugillares feras: experieris non Dianam magis montibus quam Minervam inerrare”.

⁵ IX, 10, 1—2: „cupio praeceptis tuis parere. sed aprorum tanta penuria est, ut Minervae et Dianae, quas ais pariter colendas, convenire non possit. itaque Minervae tantum serviendum est, delicate tamen ut in secessu et aestate”.

J. H. J. Op de Coul, Tacitus’ sarkasme en zijn karakter, (Paris, Amsterdam, 1931), pag.89—90, meent, dat IX, 10, niet een brief is van Plinius aan Tacitus, maar van Tacitus aan Plinius, en wel een antwoord op I, 6.

⁶ IX, 10, 2—3: „oratiunculam unam, alteram retractavi; quamquam id genus operis inamabile, inamoenum magisque laboribus ruris quam voluptatibus simile”.

Paetus Thrasea en de Helvidii: nl. de vader Helvidius Priscus en de zoon Helvidius Priscus.¹

Plinius had voor deze familie een zeer hoge achting; hartelijke vriendschap verbond hem met Fannia, de weduwe van Helvidius Priscus (pater). De nagedachtenis van Helvidius Priscus (filius), door Domitianus ter dood gebracht, wordt door hem verdedigd.² In één van zijn brieven aan Iulius Genitor, III, 11, noemt hij zijn vrienden op, die vermoord of verbannen werden: onder die zeven personen bevinden zich drie leden van de met hem bevriende familie: Helvidius Priscus (filius), Fannia, de moeder van Helvidius, en Arria minor, de vrouw van Paetus Thrasea en grootmoeder van Helvidius.³ Plinius stelt zich en anderen Thrasea ten voorbeeld:

„laten wij thuis en buitenshuis en in alle omstandigheden van ons leven deze stelregel volgen, dat wij onverzoenlijk zijn voor onszelf, maar barmhartig zelfs voor hen, die alleen aan zichzelf vergiffenis weten te schenken en laten wij onthouden, wat Thrasea, een zeer zachtmoedig en daarom ook zeer groot man, vaak zei: hij, die de fouten haat, haat de mensen”.⁴

Aan Metilius Nepos deelt hij mee, dat Arria maior, de vrouw van Caecina Paetus, nog wel grotere, maar minder bekende daden heeft verricht, dan haar beroemd woord: „Paete non dolet”, „Paetus, het doet geen pijn”.⁵ Wanneer Fannia zwaar ziek is, maakt Plinius zich erg ongerust: zijn brief aan Priscus, VII, 19, is een lange lofprijzing van Fannia en haar moeder Arria minor. Hij zou het heel erg vinden, als zij zou sterven:

„de koorts verlaat haar niet, het hoesten wordt erger, zij is broodmager, totaal uitgeput; alleen haar geest en verstand zijn helder, volkomen haar man Helvidius

¹ Paetus Thrasea werd wegens zijn oppositie door Nero gedood. Zijn schoonzoon, Helvidius Priscus (pater), werd door Nero in 66 verbannen, door Galba teruggeroepen, maar onder Vespasianus weer verbannen en terechtgesteld. Diens zoon, Helvidius Priscus (filius), verloor wegens zijn vrijmoedigheid het leven onder de tirannie van Domitianus.

IV, 21, 3: „nam patrem illarum (nl. van de overleden dochters van Helvidius Priscus filius) defunctum quoque perseverantissime diligo, ut actione mea librisque testatum est”.

² VII, 30, A—5: „cum lego, ex comparatione sentio, quam male scribam, licet tu (scl. Iulius Genitor) mihi bonum animum facias, qui libellos meos de ultione Helvidi orationi Demosthenis κατὰ Μετρίου confers”

IX, 13, 1: „quanto studiosius intentiusque legisti libros, quos de Helvidi ultione composui, tanto impensius postulas, ut perscribam tibi . . . etc. En dan vertelt Plinius in een zeer lange brief aan Ummidius Quadratus, hoe hij na de dood van Domitianus het plan had opgevat de onschuldigen te wreken.

³ III, 11, 3: „atque haec feci, cum septem amicis meis aut occisis aut relegatis, occisis Senecione, Rustico, Helvidio, relegatis Maurico, Gratilla, Arria, Fannia etc.

⁴ VIII, 22, 3: „proinde hoc domi, hoc foris, hoc in omni vitae genere teneamus, ut nobis implacabiles simus, exorabiles istis etiam, qui dare veniam nisi sibi nesciunt, mandemusque memoriae, quod vir mitissimus et ob hoc quoque maximus, Thrasea, crebro dicere solebat:” qui vitia odit, homines odit”.

⁵ III, 16: mededelingen van Fannia aan Plinius betreffende haar grootmoeder Arria maior.

en haar vader Thrasea waardig; al het andere kwijnt weg en vervult mij niet alleen met zorg, maar maakt mij ook erg bedroefd. Want ik betreur het, dat een voortreffelijke vrouw ontrukkt wordt aan de ogen der burgers, die misschien nooit meer iets dergelijks zullen zien”.¹

Uit al deze teksten blijkt wel, dat Plinius de mannen en vrouwen van deze stoïcijnse familie zeer bewonderde. Hij gaat niet in op de details van hun verzet tegen het heersende regiem. Dit behoeft lii ook niet te doen: hun daden waren algemeen bekend onder de hogere kringen van Rome.

Ook voor Tacitus zijn de leden van deze familie geen onbekenden. Paetus Thrasea en zijn schoonzoon, Helvidius Priscus (pater), worden herhaaldelijk in de *Annales* en in de *Historiae* vermeld.² Over Arria minor en Arria maior spreekt Tacitus, wanneer hij de dood van Thrasea vertelt.³ In de *Agricola*, 45, herinnert hij zich met bittere spijt, dat ook hij door zijn lafheid onder Domitianus zelf heeft meegewerkt aan de ondergang van Helvidius Priscus (filius).⁴ Als historicus houdt Tacitus zich, in tegenstelling met Plinius, juist bezig met de bijzonderheden van hun optreden. De vrijmoedigheid van Thrasea en Helvidius Priscus (pater) in het uiten van hun kritiek brengt hij vaak naar voren.⁵ Deze eigenschap vooral had Helvidius van zijn schoonvader Thrasea overgenomen.⁶ Uit deze en andere woorden van Tacitus en uit heel de behandeling van hun geschiedenis blijkt wel, dat hij een hoge achting voor beide mannen heeft.⁷ Hij bewondert hen, maar, op een zeldzame uitzondering na⁸, hij vindt hun vrijmoedig optreden nutteloos, ja, schadelijk: zij stellen zichzelf in

¹ VII, 19: heel de brieven vooral 3—4:
„insident febres, tussis increscit, summa macies, summa defectio: animus tantum et spiritus viget Helvidio marito, Thrasea patre dignissimus; reliqua labuntur meque non tantum cura, verum etiam dolore conficiunt. dolco enim feminam maximam eripi oculis civitatis nescio an aliquid simile visuris”.

² Ann. boek XIII, XIV, XV, XVI.
Hist. boek, II, IV.

³ Ann. XVI, 34: Arriamque temptantem mariti suprema et exemplum Arriae matris sequi monet (scl. Thrasea) retinere vitam filiaeque communi (scl. Fannia, de vriendin van Plinius) subsidium unicum non adimere.

⁴ *Agricola*, 45: mox nostrae duxere Helvidium in carcerem manus.

⁵ Wat betreft Thrasea: o.a. Ann. XIII, 49; XIV, 12; XVI, 21.

Helvidius Friscus: o.a. Hist. II, 91; IV, 4.

⁶ Hist. IV, 5: quaestorius adhuc (scl. Helvidius Priscus,) a Pacto Thrasea gener delectus e moribus soceri nihil aequo ac libertatem hausit.

⁷ o.a.: Ann. XVI, 21: trucidatis tot insignibus viris ad postremum Nero virtutem ipsam excindere concupivit interfecto Thrasea Paeto.

Hist. IV, 5: (Helvidius Priscus) civis senator, maritus gener amicus, cunctis vitae officiis aequibuis, opum contemptor, recti pervicax, constans adversus metus.

⁸ Ann. XIV, 49: libertas Thraseac servitium rupit aliorum.

levensgevaar en aan de anderen bezorgen zij de vrijheid niet.¹ Zelfs acht hij het mogelijk, dat ook roemzucht een rol speelt in hun optreden: „om die reden (nl. de verontwaardiging van Nero) echter veranderen de consuls hun voorstel niet of week Thrasea af van zijn mening — volgens zijn gewone karakter-vastheid en opdat zijn roem niet verloren zou gaan”.²

Wij mogen besluiten, dat Plinius en Tacitus beide een hoge achting bezaten voor de mannen en vrouwen van deze stoïcijnse familie. Hun houding echter is geheel verschillend: Plinius is de bewonderende vriend, die alleen maar licht ziet; bij Tacitus vernemen wij niets van een vriendschappelijke relatie tot de familie, hij treedt alleen op als nauwkeurig historicus, als nuchter politicus en koel realist; ook de schaduwzijden ontgaan zijn opmerkzaamheid niet.

De resultaten van onze beschouwing samenvattend mogen wij vaststellen, dat er tussen Plinius en Tacitus een oprechte vriendschap bestond. Wel krijgen wij de indruk, dat Plinius leefde onder de druk van een zekere „timor reverentialis” tegenover zijn zelfbewuste, zich voornamelijk voelende vriend, wiens meerderheid hij overigens gaarne erkent. Beide mannen werkten samen op ambtelijk, litterair en historisch gebied en bewezen elkaar vriendendiensten. Tijdens het leven van Plinius stelden de tijdgenoten hen ongeveer gelijk; zij zagen weinig verschil. Plinius zelf evenwel heeft, vooral in latere jaren, een juist voorgevoel gehad van Tacitus’ grootheid als stylist en historicus. Beide verdienen in onze nagedachtenis te blijven voortleven en van harte kunnen wij instemmen met Plinius’ woorden: „Of de mensen van latere tijden zich om ons zullen bekommeren, weet ik niet, maar zeker verdienen wij enige belangstelling”.

*Oldenzaal,
Lyceumstraat 36*

AUG. NOLTE

¹ Ann. XIV, 12: Thrasea Paetus silentio vel brevi adsensu priores adulationes transmittere solitus exiit tum senatu, ac sibi causam periculi fecit, ceteris libertatis initium non praebuit.

² Ann. XIV, 49: non ideo aut consules mutaverunt relationem aut Thrasea decessit sententia . . . sueta firmitudine animi et ne gloria intercideret.

Wij wijzen er op, dat in dit giftige „ne gloria intercideret”, zoals eveneens in het „sibi causam periculi fecit etc.” van de voorafgaande text, Ann. XIV, 12, (vorige nota) wellicht zal meespelen een zekere spijt en afgunst van Tacitus. Hij wist maar al te goed, dat hij zich tijdens Domitianus allerminst een Thrasea of een Helvidius had getoond! Een helden-rol lag hem niet.

Barnsteen

Luxuria nostra nomen dedit. Tac. Germania, c 45.

Barnsteen is een verzamelnaam voor een groep fossiele harsen, afkomstig van pijnbomen uit het Locene tijdperk. Het wordt in verschillende delen van Europa gevonden. Zowel de litteraire bronnen als het chemisch onderzoek tonen aan, dat het in de klassieke Oudheid bewerkte barnsteen uit het Noorden afkomstig is. Daar werd het in grote hoeveelheden gevonden aan de W. kust van Jutland (Denemarken) en de Baltische kust van Pruisen, waar het uit zee aanspoelde. Een van deze litteraire bronnen is *Plinius*, die hierover vertelt in zijn Nat. Hist. 37, § 42: „Het staat vast, dat het barnsteen zijn oorsprong vindt op de eilanden van *de Noordzee* en door de Germanen *glaesum* (glas) genoemd wordt. Zo hebben dan ook de onzen aan één van die eilanden, ten djde dat Caesar Germanicus daar met zijn vloot opereerde (16 na Chr.), de naam *Glaesaria* (Barnsteen-eiland) gegeven, terwijl het bij de Germanen *Austeravia* heette.”¹

In de late Republiek en de vroege Keizertijd komt barnsteen vooral uit O. Pruisen. De beroemde „barnsteenweg” loopt langs de Weichsel over de Warthe door Silezië, dan langs de Oder over de Glatz-pas of door de Moravische Poort naar Carnuntum (bij het huidige Wenen). Daar werd het door Romeinse kooplieden gekocht voor gouden en zilveren munten of geruild tegen wijn, brons, glas- en aardewerk en zelfs wapens. Van Carnuntum ging een Romeinse heirbaan over de Julische Alpen naar het aan de Adriatische kust gelegen Aquileia, centrum van barnsteen-industrie.

Tal van kunstig bewerkte voorwerpen zijn daar gevonden en werden waarschijnlijk ook ge-exporteerd, tot in ons land toe.

Plinius verhaalt, dat in zijn tijd een Romeinse ridder een handelsreis daarheen had ondernomen

„gestuurd door Julianus, die de verzorging had van het gladiatorenspel, dat Nero wilde geven. Deze koopman had die handelsplaatsen en die kusten afgereisd; en hij had zo'n overvloed aan barnsteen meegevoerd, dat de netten en de schotten, die het podium moesten beveiligen tegen de wilde dieren, met (krammen van) barnsteen waren saamgebonden; ook het strooizand en de dodenbaren lagen er vol van en heel de feestviering moet op die éne dag, in afwisseling van het weeldevertoon van de afzonderlijke feestdagen, in het teken van de barnsteen hebben gestaan. Die man heeft toen als zwaarste gewicht een klomp van dertien pond meegebracht.” (37, § 45 en 46).

¹ Austeravia was volgens sommigen de naam voor Ameland. vgl. Justus Perthes, Atlas Antiquus, Tab. 21, A. 2., waar Ameland met deze beide namen wordt aangeduid.

Barnstenen beeldje, 20e eeuw n.C. Museum van Oudheden te Leiden

Om Plinius' verwondering te begrijpen, moeten we bedenken, hoe bijzonder licht van gewicht het barnsteen is. En om het weeldevertoon van Nero, de „*variatio pompae*”, dat Plinius beschrijft, naar waarde te schatten, is het goed om te weten, hoe hoge prijs voor een enkel sieraad van barnsteen in Rome betaald werd! Plinius zegt ervan: „Als sieraad staat het barnsteen zo hoog in koers, dat voor een nog zo klein beeldje uit dit materiaal meer betaald wordt dan voor een levende gezonde mens”. — Bedoeld worden slaven. *Taxatio in deliciis tanta ut hominis quamvis parva effigies vivorum hominum vigentiumque pretia exsuperet.* (37, § 49).

De levendige handel in barnsteen werd gestimuleerd door een uitgebreide industrie, waar het werd verwerkt tot velerlei sieraden, die vanaf de keizertijd enorm in trek waren bij de Romeinse dames. Van dit materiaal, afwisselend in kleur en glans, en daarom vaak *electrum* genoemd, (*electrum appellatum, quoniam sol vocitatus sit Elector*, 37 § 31), werden kralen gemaakt voor hals snoeren. Het werd verwerkt tot armbanden, vingerringen, tot medaillons en amuletten. Er werden beeldjes van gemaakt en kleine vazen. Vooral in aanzien waren diep-gele en roodgetinte sieraden, waarvan de kleur en gloed geleek op die van de beroemde Falernerwijn, waarnaar het barnsteen dan óók de naam *falernum* kreeg. „*Summa laus Falernis a vini colore dictus*”, (37, § 47). Maar bovenal gezocht en kostbaar waren die sieraden, waarbij in het barnsteen insecten of kleine kruipende dieren, b.v. jonge hagedissen, vervat waren en er doorheen schenen. *Plinius* en ook *Tacitus* wijzen met nadruk op dit verschijnsel om *de oorsprong* van het barnsteen te verklaren.

„*Nascitur autem defluente medulla pinei generis arboribus, ut cummis in cerasis, resina in pinis erumpit umoris abundantia. Densatur frigore vel tempore ac mari* ¹ *cum ipsum intemescens aestus rapuit ex insulis; certe in litora expellitur, ita volubile, ut pendere videatur atque non sidere in vado. Arboris sucum esse etiam prisci nostri credidere, ob id *sucinum* appellantes. Pinei generis arboris esse indicio est pineus in attritu odor et quod accensum taedae modo ac nidore flagrat. Adfertur a Germanis in Pannoniam maxime provinciam, et inde*

„Het ontstaat doordat er sap uit een soort van pijnbomen neervloeit, zoals gom uit kersebomen en hars uit dennebomen uitbreekt in overvloedig vocht. Het wordt hard door de koude of doordat het lang in de zee drijft, wanneer deze met haar zwellende branding het heeft meegesleurd van de eilanden. In ieder geval wordt het aangespoeld op de kusten van het vaste land, zo licht en beweeglijk, dat het meer schijnt te zweven boven de wadden, dan er zich op vast te zetten. Ook onze voorouders hebben het al beschouwd als sap (*sucum*)

¹ De tekst is onzeker. Andere uitgaven lezen: vel tepore aut mari.

Veneti primam . . . famam rei fecere proximique Pannoniae et agentes circa mare Hadriaticum . . . Sescenta milia passuum fere a Carnunto Pannoniae abesse litus id Germaniae, ex quo invenitur, percognitum nuper”.

van bomen en hebben het daarom *sucinus* genoemd. Maar dat het van een soort van pijnbomen komt, bewijst een harsachtige geur als je het stuk wrijft; en ook het feit, dat als je het aansteekt, het brandt en walmt als een fakkel.

De Germanen exporteren het vooral naar de provincie Pannonië . . . en van daaruit hebben voor het eerst de Veneti aan het artikel bekendheid gegeven en de grensbewoners van Pannonië en de omwoners van de Adriatische zee. Onlangs heeft men vastgesteld, dat dit strand van Germanië, waar het barnsteen gevonden wordt, ongeveer zeshonderd mijlen verwijderd is van Carnuntum in Pannonië” (37, § 43)

„Dat het barnsteen in z'n oorspronkelijke toestand vloeibaar is en in druppels afdruipt, wordt bewezen door voorwerpen, die er van binnenuit doorheen stralen, zoals b.v. mieren en muggen en hagedissen. Deze zijn ongetwijfeld in het kleverige vocht blijven vastzitten; en eenmaal ingesloten, daarin achtergebleven, toen die materie hard begon te worden.” (37, § 46)

Eenzelfde redenering over het ontstaan van het barnsteen gebruikt ook *Tacitus*. En het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat Plinius daarbij zijn bron is geweest.

In zijn *Germania*, het kleine meesterwerk, waarin hij ons tal van wetenswaardigheden mededeelt, biedt hij ons, in het voorlaatste hoofdstuk, c. 45, de volgende interessante beschouwing over het barnsteen. Hij bespreekt daar de stam van de Aestii, die langs de Oostzee wonen. Nadat hij verteld heeft, dat „zij zich op graanbouw en andere veldarbeid toeleggen met meer volharding, dan men van Germanen, die op dit punt nogal traag zijn, zou verwachten”, gaat hij aldus verder:

„Sed et mare scrutantur, ac soli omnium sucinum, quod ipsi *glaesum* vocant, inter vada atque in ipso litore legunt. Nec quac natura quaeve ratio gignat, ut barbaris, quaesitum compertumve; diu quin etiam inter cetera eiectamenta maris iacebat, donec *luxurie nostra dedit nomen*. Ipsi in nullo usu: rude legitur, informe perfertur, pretiumque mirantes accipiunt. Sucum tamen arborum esse intellegas, quia terrena quaedam. atque

„Ook zij doorgroeven de zee. En zij zijn de enigen van allen, die tussen de wadden en op het strand barnsteen verzamelen, dat zij *glaesum* (glas) noemen. Als barbaren, hebben zij geen onderzoek ingesteld, noch vastgesteld, hoe zijn aard is of hoe het ontstaat. Lang zelfs bleef het liggen tussen de overige aanslibbels van de zee, totdat onze weeldezucht het in aanzien bracht. Zelf weten ze niet, wat ze er mee moeten doen. Ze verzamelen het

etiam volucra animalia plerumque interlucent, quae implicata humore mox durescente materia cluduntur. Fecundiora igitur nemora lucosque sicut Orientis secretis, ubi tura balsamaque sudantur, ita Occidentis insulis terrisque inesse crediderim, quae vicini solis radiis expressa atque liquentia in proximum mare labuntur ac vi tempestatum in adversa litora exundant. Si naturam sucini admoto igne temptes, in modum taedae accenditur alitque flammam pinguem et olentem; mox in picem resinamve lentescit.”

in vormeloze toestand; onbewerkt wordt het vervoerd en ze staan verbaasd, dat ze er een prijs voor krijgen. Al weten zij de oorsprong niet te verklaren: practisch moet het wel een soort boomhars zijn; want je ziet er dikwijls velerlei kruipende dieren en insecten doorheen schijnen, die in het vloeibare vocht zijn verwickeld geraakt en daarna, toen die materie zich verhardde, er in opgesloten bleven. In de afgelegene streken van het Oosten worden wierook en balsem uitgezweet door de bomen. Zo ben ik geneigd te geloven, dat ook op de eilanden en in de streken van het Westen zeer welige bossen en wouden worden aangetroffen, waarvan de boomhars door de stralen van de zon, die daar zeer nabij is¹, wordt uitgeperst en vloeibaar wordt. Zo stroomt ze dan naar de dichtstbijzijnde zee en spoelt door het geweld van de stormen aan op de tegenoverliggende kusten. Als je het barnsteen om z'n aard te onderzoeken dicht bij vuur houdt, brandt het als hout van een pijnboom en geeft een walmende en onaangenaam riekende vlam. Als het daarna weer afkoelt, wordt het een taaie kleverige massa als van pek of hars.”

Een interessante bevestiging van de beweringen, die Plinius, en na hem ook Tacitus uit, vinden we in een paar aardige Epigrammen van *Martialis*, waarvan wij hier een poging van vertaling toevoegen:

Epigr. IV, 32. *De ape electro inclusa*

Et latet et lucet Phaëthontide condita gutta,
ut videatur apis nectare clausa suo.
Dignum tantorum pretium tulit ma laborum:
credibile est ipsam sic voluisse mori.
Al bergt de hars haar lijf, toch glanst de bij in steen,
zodat het schijnt dat z' in haar honing zelf verdween.
Voor al haar naarstig werk, mocht zij die prijs verwerven:
zodat het denkbaar is, dat zij zó wilde sterven.

¹ Blijkbaar denkt Tacitus aan het verschijnsel van de middernachtzon.

Dum Phaëthontea formica vagatur in umbra
implicuit tenuem sucina gutta feram.
Si modo quae fuerat vita contempta manente
funeribus facta est nunc pretiosa suis.
Terwijl de mier in schaduw van de harsdrop dwaalde,
omsloot de drop het diertje, dat zij achterhaalde.
Zo is de mier, nog pas veracht, toen zij bleef leven,
sinds zij begraven is, een kostbaarheid gebleven.

Over het ontstaan van het barnsteen had *Ovidius* een dichterlijke fabel verzonnen in *Metam.* II, 392—396. Hij spreekt daar over de tranen, die de Heliaden, Phaëtons zusters, schreiden, toen zij in populieren werden veranderd.

Inde fluunt lacrimae, stillataque sole rigescunt
de ramis electra novis, quae lucidus amnis
excipit et nuribus mittit gestanda latinis.

Misschien aldus in 't Nederlands weer te geven:

De tranen gaan aan 't vloeien langs takken naar benêen.
Zij stollen door de zon en worden hard als steen.
De stroom neemt ze in zich op. Zij voert ze naar de stad
en brengt ze naar de meisjes te dragen als een schat.

Met dat al kan *Plinius* maar weinig waardering opbrengen voor de luxe-mode van het barnsteen. Dit blijkt al aanstonds aan het begin van zijn verhandeling.

Nadat hij in de voorgaande hoofdstukken uitvoerig gesproken heeft over luxe-voorwerpen van kristal, en over edelstenen, gaat hij aldus verder, (37, § 30): „Het weelde-artikel, dat naast het kristal het meest gewaardeerd wordt, ofschoon tot nu toe alleen door vrouwen, is het barnsteen”. Dat men edelstenen en kristal hoog aanslaat, vindt hij te begrijpen. Maar hij constateert „dat zelfs de zucht naar weelde er tot nu toe niet in geslaagd is een argument te vinden voor die modegril van het barnsteen”. (37, § 30). Dat de mode m slaat, blijkt, als hij over het barnsteen spreekt als over een artikel „dat dag aan dag wordt ingevoerd en de markt overstroomt” (37, § 41). En we hebben hem al horen vermelden welke belachelijk hoge prijzen er voor betaald werden! Tegen het einde van zijn bespreking hekelt hij opnieuw de extravagancies, waartoe de barnsteencultus leidt. Het was keizer Nero zelf, die er zo'n grote pompa van maakte.

Domidus Nero in ceteris vitae suae portentis capillos quoque Poppaeae conjugis suae in hoc nomen adoptaverat quodam etiam carmine *sucinos* appellando, quoniam nullis vitiiis desunt pretiosa nomina; et ex eo tertius quidem hic color coepit expeti matronis.

„Onder de andere stunts, die Domidus Nero in z'n leven uithaalde, had hij deze naam gegeven aan het haar van zijn echtgenote Poppaea. Hij ging zelfs zover, dat haar in een van z'n gedichten *sucini* of „barnsteen(kleurig) te noemen. Want voor iedere dwaze gril is altijd wel een „dure” naam te vinden. Sedertdien begonnen de dames van aanzienlijke stand te verlangen naar deze derde haarkleur” (naast donker en blond), (37, §50).

Overigens neemt Plinius aan, dat barnsteen een dubbel nut kan hebben in de pharmacie. „Want men neemt aan dat het barnsteen voorbehoedt tegen ontsteking van de amandelen en tegen andere aandoeningen van de keelholte”, (37, § 44). „het werkt gunstig op de babys wanneer het hun wordt opgespeld als amulet” (37, § 50). „Maar dat is niet de reden waarom de vrouwen er dol op zijn”. Die reden ligt elders:

In omnibus denique vitiiis aut ostentatio aut usus placet: *in sucinis sola deliciarum conscientia*, „Kortom: ieder ander materiaal, waarvoor wij een zwak hebben, bevalt ons, omdat het een zeker (waardevol) vertoon geeft of enig nut. *Barnsteen geeft alleen maar de voldoening te weten, dat het een luxe is*, (37, § 49).

Tacitus zal het later kort en bondig formuleren: *Luxuria nostra nomen dedit*: „onze weeldezucht heeft het in ere gebracht”. (Germ.c. 45). Voor de Germanen zelf was het waardeloos. „En met verbazing accepteren zij de prijs”, die de Romeinen neertellen voor het Aurum Germanicum!

*Nijmegen,
Houtlaan 4*

J. DE VREESE s.J.

Tacitea IV

In jaargang 37 van dit tijdschriftl trok J. de Vreese de aandacht op een procédé uit Tacitus' stijltechniek nl. diens bekende „imperatoria brevitas”. Drie krachtige trekken volstaan om een bepaalde persoon ten voeten uit te tekenen. Eenzelfde bondigheid kenschetst Tacitus bij de schilderingen van groepen b. v. de aard van senaat of leger, de sfeer van een huwelijk. De voorbeelden van J. de Vreese komen alle uit Tacitus' meesterwerken *Annales* en *Historiae*, behalve drie exempla uit *Agricola*. Bij het doornemen van Tacitus' *De situ et origine Cermanorum* is ons dezelfde stijltrant opgevallen. Over het algemeen vormt genoemd werkje qua stijl een overgang tussen de stilistische procédés van Sallustius en de eigen meesterlijke stijl door Tacitus ontplooid in *Annales* en *Historiae*. Doch reeds op bepaalde punten ziet men de typische eigenheden van Tacitus' stijl doorbreken. Dit lijkt ons het geval met de door J. de Vreese omschreven „driepuntcirkel” Ik wil mij beperken tot de vijf inleidende hoofdstukken uit dit jeugdwerk van onze Romeinse historicus, dit om prozaïsche langdradigheid te ontlopen. Een verstandig Tacitus-docent zal zeer gemakkelijk in de resterende capita de opvallende driepuntcirkels weten te onderkennen. Misschien kan dit een opgave worden voor de leerlingen zelf. Het zou een element van zelfwerkzaamheid invoeren in de lessen om de leerlingen aldus deelachtig te maken aan de vreugde van de persoonlijke ontdekking.

De fameuze driepuntcirkel duikt tweemaal op in het eerste hoofdstuk, wanneer de machtige *stromen*, die Rijn en Donau zijn, *voor het eerst worden beschreven*. Drie bijzonderheden worden door Tacitus beknopt, maar tevens duidelijk aangegeven nl. bron, loop en uitmonding van beide stromen. „Rhenus Raeticarum Alpium inaccesso ac praecipite vertice *ortus*, modico flexu in occidentem. versus, septentrionali Oceano *miscetur*” (1, 2). „De Rijn ontspringt op de onbereikbare en steile top der Reatische Alpen, maakt (bij Bazel) een lichte zwenking in westelijke richting en mondt uit in de Noordzee”. In drie korte zinsneden weet Tacitus heel het verloop van de Rijn voor onze ogen te brengen. Of zijn bondigheid schaadt aan de precisie der aangehaalde gegevens is een vraag waarmee wij ons hier niet ex professo hoeven in te laten.

Het verloop van de Donau is totaal anders dan dat van de Rijn, maar zijn beschrijving geschiedt weer volgens het drieledig stijlpro-

¹ Hermencus, 37, 1, p. 21—23.2 p. 48—50,4 p. 98—99.

cédé. „De Donau stroomt over de zachte en traagjes stijgende helling van het Abnobagebergte, doorloopt het gebied van meer volken (dan de Rijn) totdat hij langs zes armen doorbreekt in de Zwarte Zee”. („Danuvius molli et clementer edito montis Abnobae iugo *effusus*, *plures* popules adit (quam Rhenus), donec in Ponricum mare sex meatibus *erumpat*” (1,3).

Het tweede hoofdstuk, waar gehandeld wordt over de oerbevolking van Germanië, biedt ons op de gekende wijze een bondige geografische voorstelling van het land der Germanen. Dit land staat ons klaar voor ogen na lezing van een tekst als deze: „Quis . . . Germaniam peteret, *informen* terris, *asperam* caelo, *tristem* cultu aspectuque . . .?” (2, 2). Wie zou naar Germanië verhuizen, een land met lelijk landschap, en ruw klimaat, naargeestig om te bewonen en te aanschouwen?” Deze drie redenen geven bondig aan waarom niemand het in zijn hoofd zou krijgen naar Germanië te trekken: de bevolking van Germanië is dus autochtoon („nisi si patria sit”).

In drie trekken beschrijft de grote Romeinse geschiedschrijver dé Germaanse *krijgszang*, waarin hij de inheemse benaming en het dubbele doel van dit gezang aangeeft. Dit dubbele doel komt neer op aanmoediging in de strijd en voorspellen van de afloop ervan. „Ook bezitten de Germanen gezangen, door uitvoering waarvan — in hun taal „barditus’ geheten — zij hun moed aanhitsen en precies op grond van dit gezang voorspellen zij de afloop van het nakende gevecht”. „Sunt illis haec quoque carmina, quorum relatu, quem „*barditum*” vocant, *accendant* animos futuraeque pugnae fortunam ipso cantu *augurantur* . . .” (3,1).

Ter staving van Odusseus’ passage in Germaanse gebieden doet Tacitus beroep op de benaming van het stadje *Asciburgium* (nu Asberg): „Asciburgiumque, quod in ripa Rheni *situm* hodieque *incolitur*, ab illo (Ulise) *constitutum nominatumque*’ (3. 3).” En Asberg, dat op de oever van de Rijn ligt en nu nog bewoond wordt, werd door Odusseus gesticht en van naam voorzien”. Ligging, toestand ten tijde van Tacitus, stichting en naamgeving door Odusseus worden in drie ademstoten als in telegramstijl aangegeven.

Hoofdstuk vier biedt twee voorbeelden van driepuntcirkels. De eerste tekst beweert dat de Germanen zijn „*propriam* et *sinceram* et tantum *sui similem* gentem” (4, 1) nl . „een karakteristiek, zuiver volk, dat alleen op zichzelf gelijkt”. Het *lichamelijk uitzicht*, aan alle Germanen gemeenschappelijk, beschrijft Tacitus als volgt: „*truces* et *caerulei oculi*, *rutilae comae*, magna *corpora* et tantum ad impetum

valida” (4, 2). Met hun grimmige en blauwe ogen, hun hoogblonde haren en hun rijzige lichamen, die alleen tegen ogenblikkelijke inspanning bestand zijn, rijzen deze stoere Germanen als gebeeldhouwd voor ons op.

De aanvangszin van hoofdstuk vijf luidt aldus: „terra, etsi aliquanto specie differt, in universum tamen aut silvis *horrida* aut paludibus *foeda*, umidior qua Gallias, ventiosior qua Noricum ac Pannoniam aspicit; satis *ferax*, frugiferarum arborum *impatiens*, pecorum *fecunda*, sed plerumque improcera.” (5, 1). Ik meen hier twee driepuntcirkels te mogen aanstippen. In de eerste worden met drie forse trekken *bodem en klimaat* van Germanië geschetst met ruige wouden en Ielijke moerassen, grote vochtigheid in de richting van de Gallische gebieden en vele winden in de richting van het huidige Oostenrijk en Hongarije. De tweede driepuntcirkel beschrijft de *flora*. Het Germanenland is overwegens graan- en weideland, doch biedt zeer weinig boomgaarden. Wegens het voorkomen van veel weidegrond is Germanië uitermate geschikt voor kleinvee, dat echter kleiner van stuk lijkt dan zijn Italische soortgenoten. Op de keper beschouwd zou men in 5, 1 één enkele driepuntcirkel kunnen ontwarren. De Germaanse bodem vertoont weinig specifieke verschillen, is over het algemeen eenvormig geaard en weinig aantrekkelijk en bestaat hoofdzakelijk uit graanland en weidegrond.

Uit deze korte opsomming blijke dat Tacitus in *De situ et origine Germanorum* een beroep doet op de driepuntcirkel telkens wanneer hij iets *voor het eerst beschrijft*. Zulks was het geval met de beschrijving van stromen (Rijn en Donau) en van een bepaald gebied (Germanië), de typering van het kriegsgezang, de stad Asciburgium, de raszuiverheid en lichamelijke verschijning der Germanen en tenslotte met de beschrijving van bodem, klimaat en flora van het Germaanse land.

Mechelen-aan-de-Maas,
Steenweg 56

P. LAUWERS

Twee gedichten

Ida G. M. Gerhardt

Argivische inscriptie

Boustrophedon is het schrift,
ossekerelingsgewijze
in de zwarte steen gegrift,
als de voren van een span
ploegende ossen, die een man
maant met donkere roep te maken
de ommezwaai, als zij geraken
zwoegende aan de akkerrand
— oerschrift, eeuwen eender ploegschrift —,
Boustrophedon, welke hand
heeft de tekenen ingedreven,
donker opgaand, stremmend even
en verlangzaamd aan de rand?

Het grenzenloze

Ik ben gegaan langs de Euphraat,
mij heeft de Ganges zich ontsloten,
en waar de tent der Scythen staat,
is de Borysthenes gevloten
tussen de vingers van mijn hand.
Ik tastte het slib der Nijl, het zand
van de Paktolos en zijn goud.
als ik in dromen lag verzonken.
Zie, niets heeft Hij mij niet geschonken:
Wat ik nooit zag heb ik aanschouwd.

Ida Gerhardt en de klassieke oudheid

Het valt niet buiten het terrein van dit tijdschrift de aandacht te vestigen op het dichterschap van Ida G. M. Gerhardt. Als classica en lerares, als leerlinge van de dichter/classicus Leopold, als vertaalster van Vergilius en Lucretius heeft zij contacten met de klassieke oudheid, die dit rechtvaardigen.

Haar werk als geheel staat niet opvallend onder invloed van de klassieke cultuur, maar toont wel de tekenen van een klassieke geïnspireerdheid en discipline. Dikwijls schrijft zij over eigen dichterschap en herhaaldelijk blijkt dan, dat zij, als dichteres, zich dienaar van het woord voelt te zijn. De dienst is niet passief, de dichteres geen werktuig, maar trouwe aandacht, concentratie én zeer actief bezig zijn worden geëist. Het moment van inspiratie wordt een bevrijding dóór het woord: „een maatgang schrijft en schrijft”, zoals zij zegt in het mooie gedicht *In den Beginne* („Ik zet mijn verzen als een schelpdier aan”)¹.

Aandacht en werkzaamheid passen bij de sfeer van die van Lucretius en de door hem bewonderde wijsgeer Epicurus. De aan hen beide gewijde gedichten in *Het Veerhuis* (1945) en *Kosmos* (1940) beschrijven een wereld die ernstig is, maar nooit zwaar en die door eerlijkheid imponeert. Wederkerig passen Lucretius' woorden „mea dona tibi disposta studio fideli”², door Ida Gerhardt vertaald met „mijn gaven, in eerlijken arbeid voor u geordend” bij deze dichteres. De toesprokene bij Lucretius is de alvoddende moeder Venus; bij Ida Gerhardt is het „Gij, vader van het vers”,³ een minder gemakkelijk aan te duiden figuur: de roeping tot de taal van de dichtkunst.

Toch vermoedt men in dit werk niet direct de classica. Een enkele maal slechts valt een formulering op als „de wal ter tanden” en „een eiland als een ezelsruggegraat”; dit laatste, ontleend aan Archilochos, slaat dan op het eiland Thasos, waar „het scherpgevlerkte vers” „als een roofvogeljong zijn kracht wet”⁴. De term roofvogeljong, als vergelijking voor het gedicht zelf (een beeld dat vaker wordt gebruikt) geeft het fanatieke, vasthoudende element aan dat in deze uiterlijk zo rustige gedichten schuilt. Ook ontleend aan de griekse taal is het beeld van „de vlinder” als tweede betekenis van het woord ψύχη. In *Het levend Monogram* begint het gedicht ψύχη met: „Eén vleugel

¹ De Slechtvalk (1966).

² De rerum natura I, 52.

³ De Slechtvalk blz. 63.

⁴ De Slechtvalk blz. 44; De Hovenier (1960) blz. 14.

nog in de cocon / en één, gekreukeld, die gaat gloeien. / Ik wist niet dat het zó begon, / zó heerlijk - ; in *De Slechtvalk* schrijft zij in een van de gedichten in nagadachtenis van een overleden vriendin : „Even of er iets was, / een ritseling langs de ruiten: / een vlinder wil naar buiten. / Hij fladdert aan het glas”¹. Een derde voorbeeld van directe inspiratie is, waar de dichteres een uitdrukking van Lucretius: „florens velis”, slaande op schepen, uitbouwt tot een gedicht, dat begint met „Schepen als zeilende bloemen”².

Vaker dan aan uitdrukkingen ziet men aan titels der gedichten verband met de oudheid. Deze gedichten — een stuk of 15 in het gehele werk — behoren bijna alle tot de heel goede. In de laatst verschenen bundel *De Slechtvalk* staat „Een lied van Alkman”³, dat een verzonnen lied van Alkman is, en ook „Krater van Kyrtos” waarin een fictief mengvat van een fictieve vazenschilder wordt beschreven: „Weg van de klippen westwaarts vaart / — het snelle schip gaat voor de wind — / de listige met spitse baard, / Odysseus, / Het fictieve van deze gedichten kenmerkt eigenlijk de rol, die de oudheid in de gedichten van Ida Gerhardt speelt.

In de bundel *De Hovenier* staan naast elkaar „Sappho” en „Leopold”, beide geschreven in zeer mooie sapphische strofen. De laatste strofe van „Sappho” luidt: „Wie kan u leed doen? — Aan de strofen ontstijgen / zeedoorwaaide geuren van thijm en bijen, / ook het openkomen der grote rozen / nimmer genaderd.” Het gedicht „Leopold” is een volmaakt gedicht, gewijd aan een leraar die zeer veel invloed op haar gedachten en dus gedichten moet hebben gehad. De eerste regel „Adelaar was hij tot de laatste strofe” doet meteen denken aan het „roofvogeljong” uit dezelfde bundel. Elders wordt over Eros’ onoverwinnelijke macht gesproken met hetzelfde beeld: „Adelaarspracht” en „Dáár, ontzaglijk te ontwaren, / macht vier-vleugelig opgevaren, / parende de adelaren /”⁴. Leopolds dichterskracht is die van een adelaar. Toch is ook zijn invloed op Ida Gerhardt in taalgebruik slechts zelden aanwijsbaar, zoals bv. in het gebruik van het participium: „bevende toegericht” en „Zwevende zwevende met uw voet”⁵, waarbij zij duidelijk aangeeft te denken aan Leopolds vertaling „glunderend glunderend is mijn bestaan” van Shakespeares „happily happily do I live now”.

¹ Nachtwake. blz. 12.

² Het Veerhuis, Schepen.

³ Ook afgedrukt in Hermeneus febr. 1968.

⁴ Het Levend Monogram ;Eros en Ἀνίκατε μάχαν.

⁵ De Slechtvalk.

Als laatste punt van Ida Gerhardt's contacten met de oudheid gelden haar bekend geworden vertalingen van Lucretius' boek I en V van *De rerum natura* (1942) en van Vergilius' *Georgica* (1949). Over dit werk dichtte ze zelf: „. . . . te zijn gebogen / over den tekst, die voor de vraag der oogen /, de onafgewenden, langzaam zich ontsluit. / En dan de zware stuwung — een bewogen / dwingende arbeid, — tot het denken stuit / en luistert: helder hoorbaar het geluid / der eigen stem — het edelste vermogen.” In de Lucretius-vertaling is de hexameter, behorend bij het leerdicht, op knappe wijze gehandhaafd; in de *Georgica* gaat de vertaalster over op alexandrijnen, wat inderdaad bevredigender is. Beide vertalingen zijn van uitzonderlijk hoog niveau. Het is verheugend, dat binnen enkele maanden een herdruk van de *Georgica* („Het Boerenbedrijf”) zal verschijnen.¹

Doel van deze beschrijving van Ida Gerhardt's contacten met de oudheid was de aandacht te richten op haar volledig werk, waarin ik als hoogtepunten zie Het levend Monogram, De Hovenier en vooral De Slechtvalk. Aandacht voor dit werk heeft tot nu toe weliswaar niet ontbroken noch waardering in de vorm van bekroningen, maar toch neemt het in onze literatuur een bescheiden plaats in tengevolge van het „geconcentreerde”, niet gevarieerde, laat staan geëngageerde dichterschap van Ida Gerhardt. Door het strak omlinjnde doel is deze poëzie in verhouding tot de experimenten van tijdgenoten eenzijdig, maar allerminst beperkt. De gedachten, gericht op dat doel, geven de indruk van een grote ruimte en vrijheid van geest, die velen moet boeien.

M. D'HANE—SSCHELTEMA

Werken van Ida G. M. Gerhardt:

Kosmos 1940;	Het Veerhuis 1945;
Buiten Schot 1947;	Kwatrijnen in opdracht 1948;
Sonnetten van een leraar 1952;	Lucretius — boek I en V 1942;
Vergilius — Het Boerenbedrijf 1949;	Het Levend Monogram 1955;
De Argelozen 1955;	De Hovenier 1961;
De Slechtvaik 1966.	

¹ bij Daamen / Polak en van Gennep. Deze vertaling is, m.i., een der weinigen in de nederlandse taal, die men, zonder enig bezwaar en met voordeel zowel voor 't latijn als voor 't nederlands, bij het onderwijs kan gebruiken.

Homerus, poet in a land- and seascape

De wijze van benadering van de klassieken is in de loop der tijden aan verandering onderhevig geweest. Toen in de Renaissance de belangstelling voor de Oudheid herleefde, had men vooral oog voor de vorm. Dit leidde bij de bestudering der antieke schrijvers tot een filologische benadering, die nog steeds de basis vormt van de klassieke opleiding bij het universitair en gymasiaal onderwijs. Hoe waardevol deze filologische benadering ook is, thans is men daarmee niet meer tevreden. In overeenstemming met de opvatting van onze tijd, dat men de mens moet zien in zijn milieu, willen wij nu ook de omgeving, het landschap leren kennen waarin de klassieke auteur geleefd en gewerkt heeft. Aan dit verlangen komt het snelle verkeer tegemoet, waardoor de centra der klassieke beschaving gemakkelijker dan vroeger binnen ons bereik liggen,

Natuurlijk is deze belangstelling niet gloednieuw: reeds sinds de Renaissance maakten jongelieden uit de kringen van de Upper Ten hun „grand tour” naar Zuid Europa. Een privilege van weinigen kan nu gemeengoed worden van iedereen die belangstelling heeft voor de klassieke cultuur. Kunnen op dit soort reizen de klassieke auteurs dienen als reisgids ?

Als voorbeeld kiezen wij Homerus, omdat (nog) iedere gymnasiast deze schrijver in het origineel gelezen heeft. Als uitgangspunt voor onze verkenning nemen wij de Ithaka-kwestie, de vraag dus, of het huidige Ithaka wel het eiland van Odysseus is.

De Oudheid kende geen Ithaka -kwestie. Wel zegt de antieke geograaf Strabo (1ste eeuw v. Chr.), dat het moeilijk is aan de hand van de Homerustekst het rijk van Odysseus te localiseren, maar men twijfelde er niet aan, dat het huidige Ithaka het eiland van Odysseus was. Nadat echter Aubignac (1664) en Wolf (1795) het auteurschap van Homerus aan scherpe kritiek hadden onderworpen en daarmee het geloof aan de historische en geografische realiteit van het epos ondermijnd hadden, ontkende Hercher in 1866 iedere overeenkomst tussen het Homerische en huidige Ithaka.

De moeilijkheid bij de localisatie van het eilandenrijk van Odysseus is, dat de betrokken passages bij Homerus niet direct duidelijk zijn. De locus classicus (Odyssee IX, 19—27) luidt als volgt (in vertaling van M. A. Schwartz):

„Ik ben Odysseus, de zoon van Laertes. De hele wereld spreekt

over mijn listen en mijn roem verheft zich ten hemel. Ik woon op Ithaka, van verre reeds zichtbaar door de berg Neriton, die zijn bladerenruisende kruin trots omhoogsteekt. Veel eilanden liggen er omheen dicht bij elkander, waaronder Doulichion en Same en het woudrijke Zakynthos. Ithaka zelf ligt laag en het verst weg in zee naar het donker — de andere liggen apart naar de dageraad en de zon. Het is rotsachtig, maar levert voortreffelijke zonen op. Ik kan mij niets heerlijkers denken dan het eigen land.”

De vier eilanden die Homerus hier noemt liggen in de Ionische Golf ten westen van Griekenland en maken deel uit van de Ionische eilanden. Ithaka behoort tot deze vier, de drie andere zijn Doulichion, Same en Zakynthos. Ithaka en Zakynthos zijn niet moeilijk te plaatsen, omdat twee eilanden nog dezelfde naam dragen, Same, het derde eiland, identificeert men zonder veel bezwaar met Kephallenia, omdat de hoofdplaats van dit eiland nog de naam Same draagt en de naam van hoofdstad en eiland (of district) vaak hetzelfde is. Maar welk eiland is nu het vierde, Doulichion? Het moet in de orde van grootte van de andere drie geweest zijn, waarschijnlijk het rijkste eiland, want van de 108 vrijers van Penelope kwamen er 52 alleen al van Doulichion. Het enige in aanmerking komende eiland is Leukas. We hebben dus vier grote eilanden in dit stuk zee, maar wanneer we hun huidige, onderlinge ligging en die van de Homerische beschrijving met elkaar vergelijken, stuiten we op moeilijkheden. Homerus zegt, dat Ithaka het verst in zee naar het donker ligt en dat de andere eilanden naar de dageraad en de zon liggen. Vat men „donker” als het westen op en „dageraad en zon” tezamen als oosten, dan leert een blik op de kaart, dat dit alles lastig te rijmen is: immers Kephallenia (Same) ligt westelijk van Ithaka en niet oostelijk en Leukas, niet Ithaka ligt het verst op de vaart naar het donker.

Nu kan men zich op het standpunt plaatsen dat Homerus geen duidelijke voorstelling had van de onderlinge ligging van deze eilanden en derhalve iedere poging tot localisatie overbodig is. Maar aan de andere kant dienen wij te bedenken dat we met die blik op de kaart een fout maken. De geografische kaart is een moderne abstractie die Homerus niet kende. Een analyse van de gedachtengang van Odysseus is derhalve wellicht een betere leidraad dan de moderne kaart. Odysseus dan verlangt hevig naar zijn eiland, hij ziet het voor zich met zijn scherp afgetekende Neriton. Vervolgens verrijzen voor zijn geestes oog de buureilanden. Daarbij vergeleken ligt Ithaka laag. Daarna stelt hij zich de naderingsroute voor: deze komt uit het zuiden

of zuidoosten, de normale vaarroute uit Griekenland. Het eindpunt van Odysseus' vaart is Ithaka. Hoe ontrolt zich dan het panorama van de zeevaarder? Wil men daarbij ervaren wat de antieke zeevaarder ervoer, dan dient men louter visueel te werk te gaan en iedere geografische kennis verkregen door kaartstudie ter zijde te laten.

Allereerst ziet men dan Zakynthos. Het ligt zuidelijk van Ithaka. Homerus zegt, dat het behoort tot de eilanden die naar de dageraad en de zon liggen. Wil men de werkelijke situatie met de Homerische rijmen, dan zal men „dageraad” en „zon” niet als synoniem moeten opvatten. „Dageraad” duidt natuurlijk op het oosten, maar „zon” zal men dan moeten opvatten als de zon aan de hemel, de hoge hemel, d.w.z. het zuiden. Bij deze opvatting is Homerus te begrijpen:

Zakynthos ligt dan en in werkelijkheid en bij Homerus ten zuiden van Ithaka. Ook voor Kephallenia gaat de Homerische mededeling op: dit eiland steekt nl. een flink stuk uit beneden Ithaka en wordt dus door de zeevaarder vanuit het zuiden eerder bereikt, ligt dus (zij het met zijn benedenhelft) ten zuiden van Ithaka. Dat het met zijn bovnehelft westelijk van Ithaka ligt, is voor wie uit het zuiden komt varen niet relevant: op grote afstand gezien lijken Ithaka en de noordhelft van Kephallenia één eiland te zijn.

De ligging van Doulichion/Leukas levert meer moeilijkheden op; Volgens Homerus ligt het dus naar de dageraad en de zon. Volgens onze kaart ligt het noordelijk. Op grond van de veronderstelling, dat we „dageraad” en „zon” mogen scheiden (zie boven), schakelen we in dit geval „zon” uit. Blijft dus over oostelijk. Wanneer men nu, nog steeds als zeevaarder, uit het zuiden komt, met als eindpunt Ithaka, dan ligt Doulichion/Leukas weliswaar in de verte, maar het ligt rechts, dus oostelijk, of op zijn Homerisch: naar de dageraad. Rest nog de Homerische mededeling: Ithaka ligt het verst weg in zee naar het donker. Welke windrichting is dat donker? Het westen, zoals men gewoonlijk aanneemt? Mij is opgevallen bij het varen op zee, dat juist de plaats waar de zon ondergegaan is, nog een groot deel van de nacht licht blijft. Veeleer zullen we, meen ik, dit donker als noordwest of noord moeten opvatten. Voor deze betekenis zijn trouwens parallelplaatsen bij Homerus te vinden. Zeker wanneer we Ithaka als eindpunt van de zeereis omvatten, ligt dit het meest naar het noordwesten of noorden.

Op deze wijze zouden aanvankelijke onduidelijkheden begrijpelijk kunnen worden. Intussen bestaat er een andere opvatting die ik niet onvermeld wil laten: die van Dörpfeld. Hij wil van Ithaka als psy-

chologisch eindpunt niet weten, voor hem is Ithaka het eiland dat het meest naar het noorden ligt: dat is Leukas. Verdere steun daarvoor vindt hij in de opvatting van de geograaf Strabo, dat „laag” de betekenis heeft van „dicht bij de kust”. Inderdaad ligt Leukas en niet Ithaka voor de kust.

Omdat in de klassieke Oudheid echter het huidige Ithaka al Ithaka heette, nam hij aan, dat de Ithakensers tijdens de Dorische Volksverhuizing verdreven zijn van Leukas naar wat nu Ithaka heet en de naam van Leukas naar Ithaka overgeplant hebben. Om deze identificatie te bewijzen ondernam hij opgravingen op Leukas en bestudeerde hij minutieus de topografie van dit eiland. Het resultaat heeft hij samengevat in een werk „Alt-Ithaka” geheten (1927). Behalve archeologische resultaten bevat dit boek het bewijs, dat vijftien „Landmarken” van Ithaka, die Dörpfeld uit Homerus put, op Leukas precies te localiseren zijn en juist niet op het huidige Ithaka. Aldus is dit boek een uitstekende moderne reisgids voor Leukas . . . en ook voor Ithaka. Men doet er derhalve goed aan, bij een bezoek aan deze beide eilanden de Odyssee en Dörpfeld te gebruiken.

Het zou te ver voeren stuk voor stuk na te gaan, in hoeverre de vijftien Landmarken beter op het ene of het andere eiland passen. Laten we ons beperken tot een van de meest markante, de Phorkysbaai, en zien of we daaruit een algemene conclusie kunnen trekken. De Phorkysbaai, dus de plaats waar Odysseus slapende aan land wordt gezet door de Phaiaken, en na zijn ontwaken zijn meegebrachte schatten opbergt in een naburige grot, wordt door Homerus in Odyssee XIII, 96—112 zo gedetailleerd beschreven, dat hij volgens Dörpfeld als „sicheres Merkmal zur Erkennung des homerischen Ithaka dienen kann”. De essentiële punten zijn, dat de baai a.h.w. door twee landtongen wordt afgesloten, zodat de golven der zee er niet meer merkbaar zijn, en dat er op het havenhoofd een nymfengrot is met twee toegangen, een noordelijke voor de mensen en een zuidelijke, ontogankelijk voor de mensen, derhalve een godentoeegang. In de grot bevindt zich een bron en verder zijn er „weefbomen” (stalaktieten), „mengvaten” en „kruiken” (stalakmieten). Verder blijkt, dat er op zijn minst één zandstrand is waarop een schip kan landen, en dat de berg Neriton achter uit de baai goed zichtbaar is. De haven ligt enigszins afgelegen, want het schip kan ongemerkt landen. Tenslotte moet er vandaar een verbinding bestaan met de hof van de zwijnenhoeder Eumaios.

Dörpfeld vindt geen enkele baai op Ithaka voldoen aan deze be-

De Ionische eilanden

Ithaka, Phorkysbaai met Neriton op achtergrond

Ithaka, Grot der Nymphen: toegang voor de mensen

schrijving, maar wel de huidige Sybota-baai op Leukas. Inderdaad zijn daar twee landtongen, die zich voor de haven schuiven, zodat de golven van de zee er geen toegang hebben. Maar wat Dörpfeld verder als bewijzen aanvoert, is weinig steekhoudend. Vooral is er geen nymfengrot te vinden, geen strand, en de berg Neriton is niet zichtbaar. Wel noemt Dörpfeld vijf grotten of grotjes, maar deze voldoen geen van alle. Hij houdt het voor mogelijk, dat rijzing van het zeepeil of aardbevingen de vroegere situatie ingrijpend hebben veranderd. Tenslotte vindt hij dan zijn sterkste argument in de naam Sybota, die met zwijnen hoeden te maken heeft. Dit is een antieke naam, die erop kan wijzen, dat reeds Eumaios hier zijn hof gehad heeft. Een sterk argument voor localisatie is dit niet, want er zijn meer zulke plaatsen aan te wijzen.

Heeft Ithaka betere papieren? Het is opvallend, dat een essentieel kenmerk uit de entourage van de Phorkyshaven onmiskenbaar op Ithaka aan te wijzen is: de grot der Nymphen. Vooral de twee toegangen, waarvan de zuidelijke in het „dak” van de grot onbruikbaar is voor de mens, de „mengvaten”, „kruiken” en „weefbomen” en het feit, dat er in het inwendige een altaar op een cultus (i.c. der nymfen) wijst, pleiten er sterk voor, dat Homerus deze grot voor ogen had. Het enige bezwaar is, dat de grot niet op een havenhoofd ligt, maar 200 meter boven de huidige baai van Dexia, de Phorkysbaai. Dörpfeld vindt dit reden genoeg om deze identificatie te verwerpen. Maar nu kunnen wij dan ook naar onze mening de fout in Dörpfelds opvatting aanwijzen.

Dörpfeld meent nl., dat de Homerische topografie tot in details, ja tot in meters nauwkeurig, in de huidige situatie is aan te wijzen. Dit is een onjuist uitgangspunt. Homerus en zijn publiek kenden het Griekse landschap door en door, voor de herkenning van Ithaka hadden zij geen gedetailleerde beschrijving nodig, een herkenbare karakteristiek was voldoende. Maar deze moest dan ook enkele markante trekken hebben. Bevatte een „Landmark” deze in voldoende mate, dan gaf Homerus een natuurgetrouwe beschrijving, die nu nog in situ te herkennen is (b.v. de Nymfengrot). Waren die niet aanwezig, dan combineerde de dichter enkele, elders ontleende, kenmerken tot één sprekend beeld. Aldus de haven van Phorkys, die heel wel te herkennen is in de baai van Dexia op Ithaka, zij het dat Homerus de twee voorgeschoven landtongen ter nadere karakterisering van de ideale haven er zelf bij gemaakt heeft, misschien wel ontleend heeft aan de Sybota-baai op Leukas.

Wanneer men de door Dörpfeld voorgestelde localisatie van de vijftien „Landmarken” op Leukas controleert, staat men verbaasd dat deze geleerde tot zulke positieve, ja apodictische uitspraken heeft kunnen komen. Niet dat deze vijftien geografische kenmerken alle wel op Ithaka onmiskenbaar te plaatsen zouden zijn. Maar men moet wel tot dezelfde zienswijze komen als G. Highet zo treffend in zijn „Poets in a landscape” uiteengezet heeft. In dit werk laat hij zien, hoe zes romeinse dichters het landschap waarin zij leefden en werkten, in hun werk geschilderd hebben. Zo zegt hij van Vergilius: „He describes it (the landscape) several times, always vaguely, omitting and altering details and combining separate affects like a landscape artist, and never reporting with cold exactitude like a surveyor making a map”. Het is daarom onjuist een lijst van vijftien geografische kenmerken van Ithaka aan de hand van Homerus op te stellen, en vervolgens te trachten tot een kloppende identificatie te komen. Homerus is „poet in a landscape”, misschien ook, omdat de ligging van Ithaka in het geding is, „poet in a seascape”, niet de vervaardiger van een Baedeker of Guide Bleu zoals Dörpfeld eigenlijk impliceert.

*Utrecht,
Prins Hendriklaan 90*

J. A. G. VAN DER VEER